Janez Vajkard Valvasor

Znanstvena slava barona iz dežele Kranjske

Fotografija: Luka Cjuha/dokumentacija Dnevnika

2. 2. 2019

Sašo Dolenc

»Ž ivel imenitni in učeni gospod Janez Vajkard Valvasor, baron Bogenšperški, Kraljeva družba te lepo pozdravlja.« S temi besedami je pred dobrimi tristo leti svoje pismo kranjskemu učenjaku začel slavni angleški astronom Edmond Halley, ki je le nekaj let pred tem Isaaca Newtona spodbudil, da je napisal *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica*, eno najpomembnejših knjig v vsej zgodovini znanosti.

Halley je bil izjemno pomemben član skupine angleških učenjakov, ki je v 17. stoletju postavila temelje moderne znanosti. Newtonovo prelomno delo o matematičnih zakonih fizike, za katerega je Halley iz svojega žepa plačal tudi stroške tiska, je izšlo le nekaj mesecev pred tem, ko se je odločil pisati baronu Valvasorju v takrat slabo znano deželo Kranjsko.

Angleški učenjaki se zanimajo za skrivnost Cerkniškega jezera

»Tvoje pismo, prevzvišeni mož, ki si mi ga poslal 17. novembra [1687], sem takoj, ko mi je prišlo v roke, delil z našo Kraljevo družbo. In ne verjameš zlahka, kolikšno veselje in zanimanje je prevevalo člane, medtem ko se je bral pristen in natančen opis Cerkniškega jezera, katerega čudes so se vsi, ki so do sedaj pisali o njih, le po malem dotaknili in jih, ker so jih zaradi prezrtih okoliščin prepoznali za dvomljivo zadevo, predstavljali kot povsem nenaraven pojav. Sedaj pa sta tvoja delavnost in bistroumnost dosegli, da ni več skrito, iz česa se rojevajo te nenavadne igr(ic)e Narave, in ker je edinstven pojav, katerega na celem svetu težko obstaja drug primer, na naravne vzroke gledamo kot na očividne.«

Halley, ki je takrat opravljal naloge pomočnika tajnika Kraljeve družbe, ene izmed prvih znanstvenih akademij, je v pismu podal tudi svoj komentar opisa delovanja Cerkniškega jezera, Valvasorja prijazno opozoril na težavo v razlagi pretakanja vode in ga prosil za dodatne podatke. Na koncu ga je obvestil še, da so ga 14. decembra 1687 soglasno izvolili za člana Royal Society.

»Da ne bi namreč možje, ki smo vdani naši družbi, in smo pretrpeli tolikšne napore pri pospeševanju naravoslovne znanosti, bili videti manj pravični presojevalci, se je Družbi in članom zdelo [pravično], da te zaradi tvoje zasluge sprejmejo v svojo vrsto, kar se je namreč zgodilo 14. minulega meseca z enodušnim glasovanjem prisotnih. In tako te pozdravljam kot člana Kraljeve družbe in ti čestitam, zlasti še, ker si nedavne nesreče svoje hiše prizadevaš popraviti s sreč(onos)no poroko. Priložene imaš hvalilne verze k tvoji knjigi, in če ti lahko ustrežemo še na kakšen drugačen način, boš spoznal, da sem ti vedno z veseljem na voljo za vsakršne usluge. Tvoj itd. Edmond Halley«

Valvasor je nekaj mesecev pred tem angleške kolege v pismu prosil, če bi mu lahko poslali nekaj pozdravnih verzov, ki bi jih objavil na začetku svoje Slave vojvodine Kranjske: »Največja milost bi bila zame, ko bi mogel imeti to milost od enega ali drugega ali od več članov Kraljeve družbe, káko pesem hvalnico za svojo zgoraj navedeno knjigo, da bi se natisnila na začetku knjige, ker so podobne stvari v teh krajih zelo v číslih, zato bi mi bila v veliko čast.« Pri Kraljevi družbi so njegovo prošnjo uslišali, zato so pismu, ki mu ga je poslal Halley, priložili nekaj pozdravnih verzov, vendar jih v *Slavi vojvodine Kranjske* ne najdemo. Zgodovinarji zato sklepajo, da Valvasor verzov ni uporabil, ker pisma uglednega astronoma, zaradi nezanesljivosti takratne pošte, nikoli ni prejel.

Na isti seji Kraljeve družbe, ko so Valvasorja izvolili za svojega člana, je Halley izvedel tudi poskus, s katerim je na osnovi Valvasorjevega opisa prikazal postopek praznjenja in polnjenja Cerkniškega jezera. Izvleček iz Valvasorjevega poročila o delovanju nenavadnega presihajočega jezera so objavili tudi v decembrski številki revije *Philosophical Transactions* istega leta.

Raziskovanje čudes dežele Kranjske

Valvasor si je začel s člani Kraljeve družbe dopisovati konec leta 1685, ko je v glasilu družbe prebral članek, v katerem je Edward Brown omenjal idrijski rudnik živega srebra in nenavadno Cerkniško jezero, na katerem lahko »v enem letu in na enem kraju ribariš, loviš in žanješ«. V prvem pismu je izrazil navdušenje, da se učenjaki zanimajo za njegovo domovino Kranjsko, in se ponudil, da »čudesa« svoje dežele bolj natančno opiše. Poleg tega, da se je podrobno predstavil in zaprosil še za članstvo v Kraljevi družbi, je sporočil tudi, da je izdelal zemljevide Kranjske in Hrvaške.

V korespondenci s tajnikom Kraljeve družbe je naslednje leto v London poslal risbe nekaterih mest in gradov ter topografsko karto svoje dežele, hkrati pa se je dogovoril, da bo napisal podroben opis Cerkniškega jezera. V pismih s tajnikom sta razpravljala tudi o čudežnem suhem orehu iz vasi Lokev na Goriškem, ki »ozeleni, cvete in rodi sad v isti noči«. Tajnik Thomas Gale mu je v odgovoru navedel nekaj podobnih primerov iz Anglije.

V enem od naslednjih pisem so Valvasorju iz Londona poslali natančna navodila za izvedbo astronomskih opazovanj, da bi lahko določili razliko v geografski širini med Ljubljano in Londonom. Prosili so ga, naj 29. marca izmeri čas, ko se bo Saturn za uro in četrt skril za Luno. Prav tako naj bi 11. maja opazoval sončni mrk in si pri tem beležil čase. Žal Valvasor meritev ni izvedel. Morda ga pismo ni doseglo pravočasno ali pa je bil zadržan zaradi tragičnih dogodkov, ki so ga tisto leto doleteli. Tako 17. novembra 1687 v London ni poslal astronomskih meritev, ampak le razpravo o Cerkniškem jezeru, v spremnem pismu pa je omenil, da pripravlja obsežno in bogato ilustrirano knjigo o svoji deželi.

Dolgo mladostno potovanje po svetu

Janez Vajkard Valvasor se je rodil leta 1641 v Ljubljani v srednje premožni kranjski plemiški družini kot dvanajsti otrok v očetovem drugem zakonu. Kot večina kasnejših učenjakov iz naših krajev se je šolal na jezuitski gimnaziji v Ljubljani. Pri enajstih letih je izgubil očeta, pri šestnajstih pa mu je umrla še mati. Dediščina, ki jo je dobil po starših, je kot kaže zadostovala za to, da se je lahko še pred dvajsetim letom odpravil na mladostno potovanje po Evropi. Takšna pot je bila za mlade plemiče dokaj običajna, le da je pri večini trajala bistveno manj časa kot pri Valvazorju.

Na tujem je bil s kratkimi vmesnimi obiski doma skupaj kar štirinajst let. Obiskal je mnoga evropska mesta in celo sever Afrike, kar mu je omogočilo, da je dobro spoznal tako naravne znamenitosti kot tudi družbo tistega časa. Pridobil si je tudi vojaške veščine, kar mu je kasneje omogočilo, da so ga ob vrnitvi domov jeseni leta 1671 deželni stanovi sprejeli v konjenico, za kar je do smrti prejemal tudi dohodek v obliki čakarine. Vzdrževati je moral dva oklepna konja in se javiti, ko je bilo treba v boj.

Naslednje leto, ko je imel že enaintrideset let, se je poročil z mlado, še ne štirinajstletno plemkinjo Ano Rozino Graffenweger. Sam takrat ni imel kaj dosti premoženja, zato je večino denarja za nakup gradu Bogenšperk, kjer sta se mladoporočenca nastanila, prispevala ženina družina. Na gradu je naslednja leta zbral veliko knjig, risb, kamnin, arheoloških najdb in različnih inštrumentov, tako da je postavil neke vrste zametek enega prvih muzejev na območju današnje Slovenije.

Prvi otrok se je v zakonu rodil, ko je Ana Rozina dopolnila petnajst let in pol, nato pa je bila noseča na približno leto in pol in je skupaj rodila vsaj devet otrok; najprej štiri deklice, nato še pet dečkov. Spomladi 1687, kmalu zatem, ko je navezal korespondenco s Kraljevo družbo v Londonu, pa se je na gradu Bogenšperk zgodila tragedija.

V presledku le nekaj dni sta Valvazorju najprej umrla dva sinova, dober mesec kasneje pa v starosti komaj osemindvajset let in pol še žena. Šestinštiridesetletni vdovec s štirimi otroki se je že tri mesece po ženini smrti ponovno poročil s štiriindvajsetletno plemkinjo Ano Maksimilo Zetschker, s katero sta imela nato še vsaj tri otroke.

Slava vojvodine Kranjske

Valvazor je med svojim dolgoletnim potovanjem po Evropi ugotovil, da dežele Kranjske drugje skorajda ne poznajo. Ko je razmišljal, kaj bi lahko glede tega storil, je dobil idejo, da bi svoje domače kraje natančno proučil, popisal in jih v knjigi predstavil svetu.

Ker takrat na Kranjskem ni bilo ustrezne delavnice, v kateri bi lahko pripravili materiale za tisk ilustrirane knjige, jo je ustvaril kar pri sebi doma. Na grad je pripeljal bakrorezce in druge tiskarske mojstre iz vse Evrope, ki so mu pomagali pri pripravi *Slave vojvodine Kranjske*. Pri tem je sam naredil večino slik, ki so bile osnova za bakroreze.

V pripravah na pisanje knjige je lastnikom gradov, mestom in samostanom razposlal prošnjo, naj mu posredujejo opise, zgodovinske podatke in druge zanimivosti, da bi jih vključil v knjigo, a je bil odziv zelo slab, zato je moral večino podatkov zbrati sam.

Za pomoč pri pisanju in urejanju besedila knjige je zaprosil takrat slavnega nemškega pisatelja Erazma Franciscija, ki je Valvasorjeve zapise uredil, dodal daljši uvod in napisal še nekaj vmesnega besedila. Nastala je veličastna knjiga, ki bi jo lahko opredelili kot nekakšno berljivo enciklopedijo vsega, kar je bilo povezano z deželo Kranjsko v 17. stoletju. Natisnili so jo leta 1689 v Nürnbergu v 800 izvodih. Obsežno besedilo v nemščini na skupaj 3.532 straneh je dopolnjevalo 528 bakrorezov, vse skupaj pa je bilo vezano v štiri debele knjige. Čeprav je bilo v slovenščino že dlje časa prevedenih nekaj pomembnejših delov knjige, je bil prevod celotne *Slave vojvodine Kranjske* končan šele leta 2015.

Žal pa je moral Valvazor kmalu po izidu svoje najpomembnejše knjige začeti prodajati premoženje, saj so bili stroški priprave in tiska zelo veliki. Leta 1692 je tako prodal tudi grad Bogenšperk in se z družino preselil v Krško, kjer je leta 1693 v starosti 52 let umrl.